

Harald Stein:

»En Fremstilling af de Forhold, der bevirkede min Afsked fra Diakonissestiftelsen«.

af Lise Lotte Kjær

Harald Stein (1840-1900) var 1872-1880 præst og formand for bestyrelsen på Den danske Diakonissestiftelse. Han blev kaldet til Diakonissestiftelsen af dennes protektorinde, dronning Louise,¹ som var tilskyndet dertil af forstanderinden for Diakonissestiftelsen, frk. Conring.² Den egentlige årsag til denne opfordring var, at Stein med udgivelsen af »Nogle Blade af den kristne Kvindes Historie« med undertitlen »Et Bidrag til Diakonissesagens Fremme« havde vist tydelig interesse for sagen. Denne lille bog er først og fremmest et forsvarsskrift, hvori Stein gør op med modstanden og forskellige argumenter imod diakonissegerningen.

Særligt i årene på Diakonissestiftelsen og i sit virke i Københavns Indre Mission³ kom Steins forståelse af kristendommens sociale og humane opgaver og af troen som den bekendende og handlende tro til udtryk. Det lykkedes Stein at få Diakonissestiftelsen op at stå herhjemme, skønt den på det tidspunkt, han trådte til, var ved ganske at stagnere. Søsterantallet steg fra 19 til 70, diakonissearbejdet blev taget op 22 nye steder i landet, og væsentligst takket være Steins indsats blev Diakonissestiftelsens store bygning rejst, således at hospitalsvirksomheden langt bedre kunne udfolde sig, og diakonisserne fik et meget større »søsterhjem« end i de små huse i »Smallegade« på Frederiksberg, hvor arbejdet havde taget sin begyndelse.

Steins samarbejde med frk. Conring var de første år tilfredsstillende, men efterhånden udspillede konflikter, som i sidste ende drev Stein til at tage sin afsked fra stedet. Frk. Conring kom til at stå i et meget nært forhold til en af søstrene, søster Anna Buch,⁴ hvis indflydelse på forstanderinden med tiden gjorde sig mere og mere gældende. Stein kunne ikke acceptere dette forhold, og en strid opstod, som kostede ham venskabet til såvel søster Anna som til frk. Conring. Hertil kom en konflikt med søster Sophie Zarhtmann,⁵ først og fremmest om synet på diakonisseindvielse. Men den officielle anledning til Steins afsked blev den såkaldte »Viborgsag« – en strid om, hvorvidt søstre kunne deltage i den mandlige pleje. Det konkrete tilfælde var en søsters deltagelse i en testikeloperation, hvilket forhold frk. Conring fandt særdeles blufær-

dighedskrænkende. Heroverfor stod Stein skarpt med sine synspunkter, støttet af bl.a. biskopperne Martensen⁶ og Swane.⁷ Undladelse af den mandlige pleje kalder Stein »Barmhjertighed med Modifikation«.⁸

Disse opståede uenigheder nærmest tvang Stein ud af Diakonissestiftelsen. Herefter blev han præst ved Mathæuskirken på Vesterbro og siden Fyns biskop, i hvilket embede han forblev indtil sin død. I mellemtiden var Stein blevet nødsaget til at forlade Københavns Indre Mission, også her p.g.a. principielle uenigheder – en diskussion om missionens virkemidler. Fjenden var i denne omgang Vilhelm Beck, formanden for landmissionen, som mente, at Indre Mission *kun* måtte stadfæstes i Ordets Forkyndelse.

Hele forløbet af ovenstående konflikter på Diakonissestiftelsen, naturligvis set udfra sit eget synspunkt, har Stein fyldigt gjort rede for i »En Fremstilling af de Forhold, der bevirkede min Afsked fra Diakonissestiftelsen«.⁹ Dette kirkehistoriske aktstykke har hidtil aldrig været publiceret i sin helhed, men er kendt i indgående referater dels ved L. J. Koch,¹⁰ og dels ved Svend Hauge.¹¹

Under mit arbejde med en emneopgave i kirkehistorie under titlen »Harald Stein og Københavns Indre Mission« med lektor Martin Schwarz Lausten som vejleder ansøgte jeg om adgang til Diakonissestiftelsens arkiv omhandlende Harald Stein, hvori bl.a. nærværende kilde er at finde, og jeg takker hermed forstander Hans Jørgen Torkelund og søster Marie Dalgaard Jensen samt Diakonissestiftelsens bestyrelse ved fvh. stiftamtmand B. Hancke Rossel, fordi disse så velvilligt dels tillod mig adgang til hele Steinarkivet, dels senere gav mig tilladelse til at publicere omtalte kilde, hvilket hermed sker.

»En Fremstilling af de Forhold, der bevirkede min Afsked fra Diakonissestiftelsen« foreligger i Diakonissestiftelsens arkiv både i det originale af Stein håndskrevne manuskript som er dateret Aalsgaarde, Hellebeek 1. august 1880, og udgør 21 foliosider, og i afskrift ved datteren Maria Stein; sidstnævnte dog med nogle få uoverensstemmelser i forhold til Steins manuskript. Skriftet var for Diakonissestiftelsen ukendt indtil 1917, hvor Maria Stein skænkede den sin afskrift. Siden er Steins manuskript kommet Diakonissestiftelsen i hænde efter at have været i privat eje hos Steins nevø, højesteretssagfører Johannes Stein.

I denne systematiske redegørelse for sin fratræden fra Diakonissestiftelsen har Stein tilføjet en række noter i margin, som her af praktiske grunde er indsat under selve teksten i kursiv.

På omslaget, hvori denne fremstilling er indlagt i original, har Stein skrevet:

»Heri en Fremstilling af de Omstændigheder og Grunde, som bevirkede min *Fratræden fra Diakonissestiftelsen*. Muligen vil der i sin Tid fremkomme fra *Stiftelsens** Side en hel anden Fremstilling. Jeg ønsker derfor, at indlagte Fremstilling fra min Haand skal læses og *bevares i Familien*. I sin Tid *kan* og *maa* der gøres Brug deraf i det Omfang, som Omstændighederne maatte gøre ønskeligt.

H. Stein«.

Det er med inderlig Bedrøvelse, at jeg nedskriver disse linier, og aldrig havde jeg troet, at den Time skulde komme, da jeg maatte tage Pennen i Haand for at give en Redegørelse for min Bortgang fra Diakonissestiftelsen. Thi ligesaa vist som jeg for otte Aar siden gik ind over Husets Tærskel med Tro paa Sagen og med Villie til at ofre den mine Evner og min Kraft, og ligesaa vist som jeg for sex Aar siden tog min Afsked fra Holmens Kirke og kastede Broen af bagved mig, for udelukkende at virke for Diakonissesagen, som jeg bestandig fik mere kiær, ligesaa vist er det ogsaa, at jeg var villig til at blive i Stillingen som Diakonissestiftelsens Præst indtil min Død. Jeg fandt mig lykkelig i Søstrenes og de Syges Kreds; Menighedslivet, som udfoldede sig i og omkring Emmauskirken, beredte mig usigelig Glæde, og jeg var tilfreds med mit Udkomme, som rigelig slog til for mig og min lille Familie.

Naar jeg derfor efter min Bortgang fra Diakonissestiftelsen – selv fra saadanne, som burde vide bedre Besked – har hørt Røster udtale, »at jeg kun gik bort forat faa et bedre Embede«, at »Mathæuskirken har fristet mig for stærkt«, at »man længe har vidst, at jeg sigtede mod dette Maal«, da er det ligefrem Opspind og uforsvarlig Tale.*

Frimodt tilbød mig at blive Sognepræst ved St. Jakobskirken, men jeg afslog det bestemt. Efter den kære Vens Død anmodedes jeg ogsaa fra enkelte Sider om at søge til Johanneskirken som hans Efterfølger;

* vil nu næppe ske.

* Fortællingen om, at jeg privat har tilskrevet Kongen Bøn om Mathæuskirken (en Fortælling der navnlig har cirkuleret i Valløkredsen) er vitterlig Løgn; jeg har aldrig tilskrevet Kongen en Linie! At jeg, efter at være indstillet af Komité og Minister, formælt fremstillede mig for Kongen, er en Selvfølge. Det maa derfor ogsaa bero paa en Misforstaaelse naar H. M. Dronningen tilskrev mig, at hun havde bedet Kongen om at give mig Embedet. I ethvert Fald var denne Bøn aldeles overflødig, da Embedet ei var opslaaet ledigt; men komiteen havde Indstillingsret.

men jeg afslog ogsaa dette; Komiteen for Matthæuskirken har igennem et af sine Medlemmer to Gange opfordret mig til at blive den første Sognepræst paa Vesterbro; men jeg har absolut afviist det og givet Anvisning paa Andre (f.Ex. Mohr, Paulli¹³); thi jeg nærede intet andet Ønske end at vedblive i min kære Stilling som Diakonissestiftelsens Præst. Først da Forholdene havde nødt mig til at nedlægge min Stilling, knyttedes paany den mellem Matthæuskirkens komitee og mig afbrudte Traad og først efter at jeg havde forviset mig om, at Pastor Mohr, som ønskede Sognekaldet, og som jeg selv havde udpeget dertil, i Samtalen med Komiteemedlemmer ej vilde komme i Betragtning, og først efter at jeg havde talt aabent og ærligt med Mohr om det haabløse i hans Ønske om Sognekaldet og om mine forandrede Forhold, – først da erklærede jeg mig rede til at lade mig indstille til Embedet, ikke fordi Kjød og Blod havde Lyst (tværtimod, jeg er angst og søgte hellere til en Kiøbstad), men fordi jeg ikke tør sige nei til et Kald, som bestemt er ført mig imøde og som venter paa mig netop i det Øieblik da jeg har maattet nedlægge min gamle Gierning. Her er handlet aabent og hæderligt i denne Sag, saa Herren tør kiende det alt. Naar andre Røster have udtalt, at der igunden slet intet har været i Veien paa Diakonissestiftelsen, undtagen at »Pastor Stein er sygelig og som en Følge deraf pirrelig og umedgiørlig«, da veed jeg vel, at jeg ofte har arbeidet under legemlig Svaghed, som dog ingenlunde har antaget saadanne Dimensioner eller saadan Karakter, som man nu har villet tillægge den. Min Gierning har jeg ikke forsømt, og hverken i mit hjem eller i de mange andre Forhold, hvori jeg sammenvirker med Andre, har man sporet den omtalte Pirrelighed og Umedgiørlighed som skulde vanskeliggøre Samarbejdet med mig. Naar jeg ved given Lejlighed har udtalt mig alvorligt og bestemt, har det aldrig været Følge af sygelig Irritation, men kun Følge af en fast overbevisning. Mangt et skarpt Ord kan jeg fortryde og beklage, men min Overbevisning angaaende de Forhold, som førte til min Fratræden, er endnu urokkelig den samme. Det er disse Forhold, jeg her vil fremlægge, dels for at klare mit eget ofte bekymrede Sind og dels for i sin Tid at give mine kiære en Redegørelse angaaende det Skridt som vil faa dyb indgribende Betydning i mit følgende Liv. Skulde der engang i Aarenes Løb fra Diakonissestiftelsens Bestyrelses Side blive udtalt Ønsket om en Fremstilling af min Opfattelse af det Passerede, da har jeg intet imod, at en Afskrift af nærværende Fremstilling nedlægges i Stiftelsens Arkiv. Hvis Forstanderinden, – hvad jo var meget ønskeligt, – nedskrev en lignende Fremstilling af sin Opfattelse, vilde al tænkelig Ensidighed jo undgaes. Engang om en Aarrække vil der vel blive gjort et samlet Tilbageblik

over Stiftelsens Historie; jeg ønsker da ikke, at min Bortgang skial stå som et gaadefuldt x eller som en uhæderlig Handling fra min Side, men at alle Forhold, som førte mig dertil, skulde staa i den rette Belysning. Saa lede Sandhedens og Kiærlighedens Aand min Sjæl, naar jeg nu skal gøre rede for alt!

De sex første Aar ved Diakonissestiftelsen (Oktbr 1872-August 1878) var overordentlig lykkelige for mig. Søsterantallet steg over al Forventning (der var 19 da jeg kom), Byggeforetaget førtes lykkeligt igiennem, Kirken blev os skænket, almindelig Velvillie mødte nu fra alle Sider den hidtil hos os saa ringeagtede Sag, og Søstrenes Gerning spredtes som et Næt over hele Landet. Jeg er ikke saa hovmodig at ville tillægge mig selv Æren for dette Omslag; thi Æren er Herrens, som leder Hiærterne som Vandbække med sin Haand; og fremfor alle andre skal jeg villig erkiende hvad Stiftelsen skylder Forstanderinden, Frk. Conring, hvis seige Udholdenhed har holdt Liv i Sagen i mange Aar og ihærdig beredet Jordbunden, hvorpaa i sin Tid Bygningen skulde rejses. Hver af de tidligere Formænd og Præster skulde ogsaa have deres Del af Æren, som de havde haft deres Del af Arbeidet; og hver enkelt i Bestyrelsen har trolig baaret sin Sten med til Sagens Fremme. Glemmes skal det heller aldrig hvilken Velgiører Herren opvagte os just i rette Øieblik i den gamle Kiære *Etatsraad Stoltenberg*,¹⁴ hvis Niece, *Frk. Wold*, havde Sæde i vor Bestyrelse og ihærdig interesserede sig for Sagens Fremvæxt. Men naar jeg betragter mig selv som et Redskab i Herrens Haand – og som saadan tør jeg betragte mig i denne Sag – da tør jeg i Ydmyghed tro, at mine Naadegaver have været disse: 1) at slaa til i rette Øieblik ved at gøre det raske Skridt fremad med Byggesagen, uden hvilken Stiftelsen hverken kunde leve eller dø; 2) at gøre Sagen elskelig for Mennesker ved at tale og skrive om den og vise den Imødekommen, som man saa ofte klagede over at savne i Stiftelsens daglige Administration; og 3) at give Sagen det hiemlige naturlige Præg, uden hvilket, det altid har været min Overbevisning, at den ikke vil kunne trives i Danmark. Tyskerne sluge med Velbehag det opstyltet højtidelige; men vi danske have Sans for det komiske, og Latteren kan ofte slaa en god Sag ihjel, hvis den vover sig frem i et unødvendigt Optog. Jeg tilføjer endnu i denne Sammenhæng, at Forstanderinden i de sex omtalte Aar var mig en trofast Medarbeiderske, som fuldt saa meget skal have Æren som jeg. Jeg har ofte glædet mig over hendes klare Forstand, gode Hiærtelag, faste Villie til at sætte en *taget* Beslutning Igiennem, og disse fortræffelige Egenskaber have forsonet mig med det ofte Frastødende i hendes Væsen, med hendes Mangel paa Harmoni imellem de forskellige gode Evner, hvoraf snart den ene snart den anden havde

Overvægten, og ogsaa med hendes Uselvstændighed til *at tage en Beslutning*, hvorved uberettigede Indflydelser ofte gjorde sig gældende. Dette sidste Punkt gav Anledning til den første Brydning, som jeg nu skal omtale.

I) Søster *Anna*. Det er med Vemod, at jeg nedskriver dette navn. Man tager nemlig aldeles Fejl, hvis man troer, hvad der ofte er blevet udtalt, at jeg har villet »forfølge S. Anna«. Tværtimod! hendes Dygtighed og Pligtfølelse har jeg altid anerkendt; hendes venlige Imødekommen i den første Aarrække har ofte glædet mig; men jeg har fra første Færd maattet misbillige hendes Hang til at stille sig udenfor de andre Søstres Rækker og til at træde i et altfor intimt Forhold til Forstanderinden, som ligeoverfor denne Søster har viist en Ubegribelig Svaghed, som ikke har tjent til at sammenbinde Søsterkredsen. S. Anna kunde have blevet det Baand, som knyttede Forstanderinden til alle Søstrene, da hun ved sit miilde Væsen kunde bøde noget paa Forstanderindens korte og mutte; men istedetfor forpagtede hun Forstanderinden for sig selv, og de to var uadskillelige ved Dag og ved Nat, hvortil det gamle Hus i Smallegade med sin ringe Plads jo gav rigelig Anledning, tildels endogsaa Undskyldning. S. Anna kom derved ind i mange Bestyrelsesforhold, som de andre Søstre ei kom ind i; hun vænnede sig derved til en Undtagelsesstilling; og hun, hvis Forstand kun er saare begrændset, blev Raadgiverske i Forhold, hvor hun ei burde være spurgt; og Forstanderindens Mangel paa Evne til at tage en selvstændig Beslutning ophialp mægtig S. Annas Indflydelse i Huset. Saadan forefandt jeg Forholdene, da jeg tiltraadte min Gerning; enkelte Stemmer havde allerede advaret mig mod dette Forhold, som jeg dog haabede at kunde faa ændret.

Allerede i det gamle Hus talte jeg engang med Frk. Conring om dette Forhold og raadede hende til Forsigtighed, da flere ældre Søstre havde beklaget sig for mig over dette Punkt. Forstanderinden udtalte – hvad der jo ogsaa har en vis Vægt – at S. Anna var en af de faa Søstre, som havde været med lige fra Begyndelsen; at hendes Livsforhold havde været saa alvorlige, at hun særlig trængte til moderlig Omhu; at hendes store Dygtighed anviste hende en fremragende Plads; at hendes Gierning om Dagen maatte holde hende i Forstanderindens Nærhed; og at Husets begrænsede Plads gjorde det nødvendigt, at hun delte Soveværelse med Forstanderinden. Jeg indskrænkede mig til at tilraade Forsigtighed og anbefale Forandring, naar vi snart flyttede over i det nye store Hus, hvor pladsen var rigelig. Dette blev lovet, og det gode Forhold mellem os uforandret, endskiønt jeg fra den Tid ofte fik at

høre, at S. Anna mente, at jeg ikke kunde lide hende. Da vi kom over i det nye, store Hus, vedblev S. Anna sin dobbelte Stilling: dels som Hospitalssøster, der havde Overledelsen af Sygefløjen samt Apotheket dels som regnskabsførende og skrivende Søster i Forstanderindens umiddelbare Nærhed. Hun fik vel eget Værelse anviist, men det gamle Forhold til Forstanderinden vedblev dog saa godt som uforandret. Det var en stor Fejl af Denne at betro S. Anna begge de nævnte Gierninger, idet hun burde have indseet, at det, der *kunne* forenes i det lille Hus med de smaa Forhold, *maatte* nødvendigvis adskilles i det nye Hus, hvor baade Patientantal og Regnskabsvæsen blev langt mere end fordoblet. Og endnu større var maaske Fejlen fra min Side, at jeg ikke strax som Formand paatalte denne uheldige Sammenhoben af forskielligartet Gierning paa een Haand. Men de tidligere Formænds* ringe Indgriben i Husets indre Forhold havde givet Forstanderinden en slags Hævd paa at ordne alle indre Forhold ganske eneraadig, jeg havde desuden en bestemt Følelse af, at Paatale af Noget S. Anna vedrørende vilde have ubehagelige Følger, og jeg ventede derfor indtil Forholdenes Udvikling muligen gjorde det til en Pligt for mig at bringe Sagen paa Bane.

En saadan Anledning mødte mig i August 1878. Da henvendte Husets trofaste, mangeaarige Overlæge, Dr. Holstein,¹⁵ sig til mig med en Klage over, at S. Annas Ledelse af Hospitalet var mangelfuld, idet hun altfor ofte var fraværende fra Sygefløjen, for at varetage den øvrige hende forordnede Gierning. Holstein udtalte, at han meget gerne vilde beholde S. Anna som Hospitalssøster, hvortil hendes Dygtighed gjorde hende vel skikket, men han maatte da fordre, at hun nedlagde de forskellige Gierninger i Frøken Conrings Stue; vilde hun ikke det sidste, maatte han bestemt forlange en anden Søster til at lede Hospitalet. Jeg gjorde strax Holstein opmærksom paa de ubehagelige Følger, som hans Fordring kunde fremkalde, men tilføjede, at jeg ansaa det for min Pligt at støtte hans Forlangende, hvis han insisterede derpaa. Da dette skete, blev Frøken Conring anmodet om en Sammenkomst med

* Den første Formand Classen viste en god Bestræbelse efter at hævde Bestyrelsens Ret og fordele: Ansvar og myndighed paa rette Maade. I det Brev af 13. Marts 1867, som findes i Arkivet, udtaler han bl. andet: »Jeg ser heri et Tegn paa, at medens Formanden mener, at Bestyrelsen er en uundværlig Støtte for Forstanderinden, at den bærer den allerstørste Del af Ansaret, og at den derfor er berettiget til alle de Oplysninger uden hvilke den ikke kan opfylde sin Pligt efter Grundl. § 16, saa ser Forstanderinden derimod i Bestyrelsen meget mindre en Støtte for sig end en Control, der er hende til Byrde!«

Holstein og mig, ved hvilken Lejlighed Førstnævnte, roligt og med al Anerkiendelse af S. Anna, fremsatte sine Anskuelser i Sagens Interesse. Skiøndt meget modstræbende, under mange Taarer og under Henvisning til, at S. Anna let kunde gaa fra Forstanden af Sorg, samtykkede dog Forstanderinden i, at Dr. Holstein gav S. Anna *det frieste Valg* mellem de to Alternativer: enten at lede Hospitalet eller at blive ved den gamle Gierning i Forstanderindens Nærhed; men her maatte vælges: *enten-eller*; Tiden for *baade* og maatte absolut være forbi. S. Anna valgte at blive i Frk. Conrings Nærhed og S. Anne Marie overtog Stillingen paa Hospitalet, hvor Dr. Holstein altid har været fornøjet med hendes Gierning. Men fra den Tid af var Freden i Huset forbi, idet der baade fra Forstanderindens og S. Annas Side ved denne forstenede Kulde og stramme Optræden, hvori Kvinder ere Mestre, blev viist Holstein og mig Tegn paa Uvillie og Misbilligelse af vor Færd. Jeg havde – kort efter Holstein – en Samtale i Forstanderindens Nærværelse med S. Anna, hvor hun ligefrem udtalte, at hun havde tabt Tilliden til mig, og hvor jeg for første Gang Berørte Muligheden af, i nær Fremtid at maatte nedlægge min Stilling. Fra den Tid af undgik S. Anna min Nærværelse saa meget som mulig, og de Ord, vi have vexlet siden da, ere snart talte.

Til at forøge Spændingen bidrog end yderligere min Optræden i to andre S. Anna vedrørende Forhold. Der skulde i Efteraaret 1878 afholdes den hvert tredie Aar tilbagevendende Conference i Kaiserswerth,¹⁶ og Forstanderinden og danske Søstre vare, som sædvanlig, indbudte; i 1872 deltog jeg sammen med Frk. Conring i Mødet*. Forstanderinden mente, at S. Anna denne Gang maatte være selvskreven til denne Reise, hvorimod jeg gjorde gældende, at S. Anna ved adskillige Lejligheder var bleven foretrukket (hun var i sin Tid i Stokholm; ledsagede Syge til Vinterophold i Davos i Schweiz, fulgte Forstanderinden til Bad Elster), og at jeg befrygtede, at denne nye Rejse end yderligere vilde befordre denne Misstemning, som jeg vidste at være tilstede i Søsterkredsen angaaende dette Forhold. Da Enighed ei kunde opnaaes, afsløges hele Indbydelsen og den danske Stiftelse blev ikke repræsenteret. – Den anden Omstændighed, som maaske mest af alt forøgede Spændingen, var denne: efter Gudstjenesten om Søndagen samledes Forstanderinden og Præsten til Frokost med enkelte af Husets nærmeste Venner, som holdt Kirkegang derude. I det lille Hus i Smallegade serveredes denne Frokost altid i Forstanderindens Stue, – det eneste dertil disponible Rum, – og S. Anna var da som sædvanlig tilstede hos

* I 1875 var S. Elise og S. Anne Marie med, husker jeg ret.

Forstanderinden.* Dette var mig strax paafaldende; enkelte af de ældre Søstre, som fra Provindserne kom hjem i Feriebesøg, udtalte til mig deres Forundring over denne Ordning, som tillod S. Anna hver Søndag at samles med Præsten og Husets Venner, medens de aldrig fik Lov at deltage i disse Sammenkomster; og da S. Annas Forhold kom alvorlig paa Tale, udtalte jeg til Forstanderinden min Misbilligelse ogsaa af dette Forhold. Frokosten blev fra den Tid af henlagt til et andet Lokale, og S. Anna var ikke mere tilstede; men adskillige have med mig maattet føle, hvordan Stemning og Tone ved disse Sammenkomster nu havde giennemgaaet en sørgelig Forandring.

Jeg forsøgte at gienoprette det gode Forhold til S. Anna, da saa lang Tid var hengaaet, at jeg maatte antage, at Bitterheden havde fortaget sig, og at Besindigheden maatte have indset, at der ikke var skeet hende Uret; thi medens de andre Søstre sendes omkring i Landet, uden at der just altid kan tages Hensyn til deres Ønsker, saa var der givet S. Anna det frieste Valg mellem to Stillinger, begge indenfor Moderhusets Vægge.

Den 13. November 1879 gik jeg ind til Søster Anna i den Stue, hvor hun førte sine Regnskaber, rakte hende Haanden og udtalte mit Ønske om, at det gamle nu skulde gaa forbi. Men hun afviste mig kort og bestemt og udtalte, at det var bedst, at Alting blev ved det Gamle. Dagen efter modtog jeg det mærkelige Brev fra S. Anna, som findes i min opbevarede Brevsamling (dat. 14. Novbr 1874), hvori hun indrømmer, at have haft Uret ved ikke at ville tale med mig, men iøvrigt retter forskiellige Bebrejdelser imod mig, ikke mindst for at have krænket Forstanderinden. Jeg svarede hende med ganske faa Linier, hvis Concept findes nedskrevet paa bagsiden af det angivne Brev – og siden den Tid har der hverken været Samtale eller Brevvexling mellem S. Anna og mig. H. M. Dronningen, hvem jeg har meddelt ogsaa denne Sag, udtalte i en Audiens, at hun agtede at samle S. Anna, Forstanderinden og mig engang paa Palaet; for at en Forstaaelse kunde komme istand. Jeg erklærede mig strax rede hertil; men der er aldrig blevet noget heraf; hvad der er skyld heri, veed jeg ikke.

II) *Søster Sofie Zarhtmann*. Med dette Navn udtaler jeg den anden Grund til min Fratræden fra Diakonissestiftelsen. Denne begavede, nidkiære Kvinde forlod Danmark i 1872 (just samtidig med min tiltræden ved Diakonissestiftelsen), for i Udlandet at søge en rigere Uddannelse til Diakonisse end vor dengang lille Anstalt kunde byde. Paa min

* Da vi flyttede over i det nye Hus med de mange Rum serveredes frokosten om Søndagen i S. Annas Stue.

Udenlandsrejse i 1876 tilbragte jeg en Dag sammen med hende i Mannedorf i Schweiz, hvor hun bebudede – hvad jeg ogsaa paa anden Maade havde hørt – at hun om nogle Aar vilde indtræde i den danske Stiftelses Tjeneste, men hvor hun tillige ved afskeden forhørte sig lidt angaaende det uheldige Forhold mellem Forstanderinden og en enkelt Søster, som ogsaa hun rygteviis havde hørt omtale. Den 4de April 1879 (altsaa c. et halvt Aar efter at Spændingen var begyndt) indtraadte hun i vort danske Diakonissehus. Jeg hilste hende af Hjerte velkommen, dels fordi jeg ansaa hende (hvad jeg endnu gjør) for at have ypperlige Egenskaber i Retning af den Gierning, som var hende tiltænkt som de unge Prøvesøstres Veilederske og Lærerinde, og dels fordi jeg haabede, at hun skulde faa Naade til at sammenbinde de brudte Strengene i Huset, saa den gamle Tone kunde klinge igien. Men jeg tog aldeles Fejl. S. Sofie blev ikke Bindeleddet mellem Forstanderinden og S. Anna paa den ene Side og mig paa den anden; men hun optraadte meget snart som den Tredie i Kløverbladet. Jeg var meget villig til at underkaste mig og min Gierning i Huset Kritik af en anerkiendt, dygtig og vel anbefalet Diakonisse, som havde seet mere end jeg og levet i mange udenlandske Huse. Men jeg kan endnu ikke indsee Søster Sofies Ret til at lægge Ansvar for forhaandenværende Mangler over paa mig alene. Siges det, at jeg ikke har undervist Søstrene nok, saa henviser jeg til, at Forstanderinden aldrig nogensinde har meddelt Søstrene en eneste Time. Og den, der som S. Sofie, kommer brat ind i det fuldfærdige Hus, uden at ane, hvor udholdende jeg daglig – (jeg tør sige det for Herren) –, har arbeidet til Stiftelsens Tarv, har næppe Ret til at dømme saa overlegent, som det skete i en Samtale i Anledning af den nedenfor skildrede Viborgsag – hvor hun med en Frimodighed, der maatte roses, hvis den ei var saa arrogant, udtalte til mig: »at Deres Virksomhed her i Huset kun har været paa Overfladen; og det skyldes Dem, at der næsten ingen Diakonissesag findes mere i Danmark«. I samme Samtale udtaltes det, at i et Diakonissehus skal der være *Kvinderegimente* først og sidst. *Bestyrelsen*, hvis Navn dog synes at antyde, at den skal *styre*, maa efter den Anskuelse altsaa reduceres til en Slags Repræsentantskab ved højtidelige Leiligheder, som dog maaske ogsaa kunde være til Nytte mod udvortes Angreb, eller naar Kassen er tom. Naar jeg har søgt at faa at vide: hvad det er, som udgjør Diakonissesagens Kiærne, og som jeg ei har haft Blik for? – har jeg intet bestemt Svar kundet faa; men jeg har ofte haft en Fornemmelse af, at meget af det, som jeg har anset for *tomme skaller* blev henregnet som hørende til Sagens *egentlige Kiærne*. Men skøndt jeg i det Enkelte ikke kan paavise dette, synes dog de ovenfor nævnte Ytringer bestemt at antyde, at

man ville have det *anderledes* end jeg hidtil har forsøgt at angive Sporet. Jeg har søgt at knytte Søstrene saa nær som muligt til *Menighedslivet**), har derfor været glad for samfundslivet i Emmauskirken,¹⁷ hvor Søstrene kunde føle sig – ikke som noget særligt – men som levende Lemmer paa det store Legeme; og jeg har med Glæde seet, at Søstrene i Provindserne sluttede sig ret fast til Præsterne og de levende Menighedslemmer; thi først derved fremmes Søstrenes Aandelige Sundhed og Ligevægt og Stiftelsens Gierning vil blive forstaaet og støttet. Men i den senere Tid – væsentlig siden S. Sofies Indtrædelse har jeg leilighedsvis sporet Antydninger om, at den store Menighed forviskede Indtrykket af, at det var »Søstrenes Kirke«; Vægten blev lagt mere paa Undervisningen* i enkelte Timer.

Fag som »Sjælepleje« (som jeg ansaa mig for uduelig til at undervise i, og som Flertallet af Søstre (Bondepigerne) var ude af Stand til at fordøje, uden let at forfalde til en Slags kvindelig Seminaristvigtighed), ønskedes optagne paa Læreplanen; mere Tilbageholdenhed fra Omverdenen synes at være *anbefalet* (*ej anbefalet*) Søstrene, og fra flere Provindsbyer har jeg faaet Meddelelser om den hos Søstrene indtraadte »stramme Holdning«. Jeg tør ikke tale om »katholske« eller »pietistiske« Former (med hvilke Stikord der dog intet nærmere betegnes) men jeg mener at have sporet en Lyst til noget opstyltet, højtideligt Væsen og til at oppuste Begrebet »Diakonis« til en Højde, som ikke ganske stemmer med Ordets Oversættelse »en Tjenerinde«. Enkelte Former (som Dragten og Søsternavnet) anerkender jeg som fuldt berettigede af praktiske Grunde og »det røde Kors« antager jo selv lignende Former; daglig Tugt og Orden maa der selvfølgelig være i et Diakonissehus som i ethvert andet Hiem, men jo mere Livet kan være ganske som i ethvert andet christeligt Hus, og jo sundere, naturligere Søstrenes Forhold kan være til Omverdenen, og jo mindre der tales om »hvad en Diakonis tør gjøre eller ikke tør gjøre«, desto bedre vil

* Lotteriets Oprettelse, som skete ganske bag Bestyrelsens Ryg, idet vi fik den første Efterretning giennem »Berlingske Tidende«, var en meget farlig Sag. H. M. Dronningen havde ordnet alt paa egen Haand. Menigheden i Landet har taget Forargelse af Lotteriet; hvis Kollektører ofte ere optraadte skandaløst (jvnf de i Arkivet nedlagte korte Breve) og de frivillige Gaver aftage.

* Det er en uretfærdig Beskyldning, at jeg ei have haft Blik for Undervisningens Betydning. Jo, Religion, Geografi, Dansk, Skrivning, Regning, Sang o.s.v. bør Søstrene absolut oplæres i; jeg har selv medvirket til, at forskellige nu og da have meddelt Timer i disse Fag; og jeg tilser S. Sofies Virksomhed i denne Retning med Glæde. Men jeg vil ei have Timerne gjort til en »Udrukningsanstalt«, hvor man lærer særegen Maade at være paa.

Sagen vinde Indgang. Thi man mærke vel, at Diakonisserne ikke – som de katholske Præster – have modtaget en Ordination, der stiller dem over Lægmandsstanden; nei, Diakonisser har aldeles *ingen Ordination* – endikke som den lutherske Præsts; hun har kun »en Indvielse«, »en Velsignelse til«, en »Fællesbøn om«, at hun maa tjene vor Frelser tro i Barmhjærtighedens Gierning; men hun staar i ingen Henseende et eneste Trin over enhver anden from Christen Kvinde. Diakonissehusenes Præster bør derfor nøje vaage over at holde »Søster-Indvielsen« indenfor Besindighedens Grændser, saa at de ikke indføre ulovlige »Ordinationer« i Folkekirken og saa at de ophjælpe Søstrenes Tro paa at være noget Aparte. – Forstanderinden, som hidtil havde ladet sig lede af mig ogsaa i de her berørte punkter (og Sagens gode Fremvæxt i Danmark har væsentlig beroet derpaa), syntes mere og mere at være bleven »revaccineret« med S. Sofies hjembragte Ideer; Tendenser, over hvilke der tidligere var Klager, men som under den alvorlige Byggesag var latente,¹⁸ syntes at vaagne igien under de rolige Forhold, og jeg mærkede paa mange punkter, at min Indflydelse var brudt. Naar jeg i Brydningstiden ofte blev spurgt om: hvorfor Katastrofen ikke endte med min Forbliven og Frk. Conrings Bortgang, har jeg dertil svaret – ikke mindst overfor Stiftelsens høje Protektrice: fordi Forstanderinden er en bedre Skæbne værd, da hendes Fortrin og Fortjenester aldrig bør glemmes*); jeg kan – hvor ondt det end gjør mig – faa en anden Præstestilling, men Forstanderinden er ikke saadan stillet; og selv bortset fra dette Hensyn, er der ingen af Søstrene, som kan udfylde Pladsen. S. Anna er en Umulighed – hvad alle (selv Frk. C.) vil indrømme; og S. Sofie Zarthmann vilde i dette Øjeblik næppe blive en heldig Forstanderinde; thi hun er for lidet kiendt i Søsterkredsen, og hendes utvivlsom gode Egenskaber kunde ikke opveje den Giæring, hvori hun synes at befinde sig, og det Stænk af Fanatisme mod afvigende Anskuelser, som synes at danne Vrangsidens af hendes iøvrigt saa rene og paaskønnelsesværdige Begejstring for Sagen. Naar det paa høje Steder er blevet udtalt, at hverken S. Anna eller S. Sofie var Anledning til Spaltningen, men at det udelukkende skyldtes en Forstaaelse mellem mig og en tredie Søster (S. *Ida*),¹⁹ som jeg ønskede til Forstanderinde, – da er dette kun en aldeles løs Gisning, som man (jeg veed ikke hvem) har pustet op til en Kiendsgierning, brugbar til at dække over Sagerne sande Sammenhæng. Jeg sætter stor Pris paa S. Idas freidige, aandelige sunde Natur, hæderlige Karakter, oprigtige

* Alle Søstrene holde virkelig af Frk. Conring, selv om de – (som en Søster udtalte det) beklage, at S. Anna som en Skærm skiller hende fra Søsterkredsen og sluger al Varmen.

Kærlighed til Sagen; men jeg er for klart seende i saa Henseende, og hun beskeden nok til at indsee, at til Forstanderinde egner hun sig ikke. Planen har aldrig været indenfor vore Tanker, endsige været Gienstand for Samtaler mellem S. Ida og mig.

III) Til at forøge Spændingen bidrog ogsaa den Omstændighed, at Klager kom mig for Øre baade angaaende *daarlig Sygepleje og mindre høflig Behandling paa Diakonissestiftelsen*. Som Præst vedrørte disse Anker mig aldeles ikke, men som Formand var det min Pligt at giendrive uretfærdige Beskyldninger, men ogsaa at faa mulige Mangler rettede, og derfor kunde jeg ikke lade sligt gaa upaataalt hen. Med stor Varsomhed har jeg berørt disse Forhold for Forstanderinden, hvis Svar imidlertid sjældent beroligede mig ganske. Jeg indrømmer tilfulde, at der er utaalelige, fordringsfulde og løgnagtige Patienter; jeg veed, at mangfoldige har været meget tilfredse med Opholdet paa Diakonissestiftelsen; men jeg ved ogsaa, at fuldt paalidelige Patienter have beklaget sig over meget. I Brydningstiden kom det ogsaa ret for en Dag, hvor ringe anset Hospitalet har været; selv S. Sofie indrømmede, at Sygepleien var utilladelig ringe, og den af den fratrædende Overlæge anbefalede Ordning* som fastholdtes ad den tiltrædende Overlæge: *at Lægen skal være Medlem af Bestyrelsen og øverste Myndighed paa Hospitalet*, fremkom ingenlunde forat »være ubehagelig mod Dronningen eller Forstanderinden«, men forat hæve Hospitalet, hvis Indretning har kostet meget, og som begyndte under store Forventninger, til det, som det *kan og bør* blive. En *Statutforandring* var absolut ønskelig, som indsatte Overlægen til »født Medlem« af Bestyrelsen; thi den omtalte »Embedslæge«, som statutmæssig havde Sæde i Bestyrelsen, er (som Holstein rettelig bemærkede), kun »en Straamand«, som aldeles ikke har Kiendskab til den daglige Detail. Etatsråd Gøricke, som har været denne omtalte »Embedslæge« i Bestyrelsen, har udtalt sig i samme Retning som Dr. Holstein, men Sygdom hindrede ham i at være tilstede i de paagældende Møder. Den Forskrækkelse, som reiste sig hos Protekticen og Forstanderinden, over den foreslaaede Statutforandring, er saa meget mere uforklarlig, *som Overlægen i mange andre Diakonissehuse er Medlem af Bestyrelsen*. – Som Kiendsgierning under hele min Virksomhed ved Diakonissestiftelsen staar det absolut fast, at medens Søstrene, der virkede i Provindserne *næsten* altid ere blevne roste (de stod umiddelbart under Lægen og bevarede en vis Frihed), saa er der meget ofte ført Klager over det Mangelfulde i selve Moderhuset, hvor dog mange fortræffelige Søstre virkede, selv om nogle af de bed-

* jvnf Dr. Holsteins Brev af 13/2 80 i min private Brevsamling.

ste var udsendte. Skulde ikke mindre heldig Ledelse være Skylden heri? Jeg tør ikke dømme; men Beskyldningen herover har været medvirkende Aarsag til at gjøre mig træt af at virke i Huset, hvor jeg følte min Afmagt til at raade Bod paa indgroede Skader.

IV) *Viborgsagen*. Hermed berører jeg den Sag, som blev *Anledningen* – ikke *Grunden* – til min Fratræden, som dog maatte være skeet lidt før eller lidt senere, dersom Spændingen, som var utaalelig, ikke var ophørt. Den Sag, som med lidt god Villie nok kunde være ordnet, bragte imidlertid Spændingen til et Punkt, hvor det brast, og hvor jeg kom til Klarhed over, at jeg ikke mere passede i det danske Diakonissehus. Almindelig anklages det – i Samtaler og offentlige Blade – at Viborgsagen var det eneste Differenspunkt mellem Forstanderinden og mig. Det foregaaende vil have vist alt, hvad der var gaaet forud; for Stiftelsens Skyld har jeg Intet imod, at dette Skærnbrædt holdes frem for Offentligheden; men til Forstanderinden og til Alle, hvem jeg skylder Regnskab, har jeg ærlig sagt, at væsentlig S. Annas omtalte Forhold og den Behandling, som vistes mig i den Anledning, har været den egentlige Grund til min Afskedsbegjæring, som jo maatte kunde forudses og vel næppe har været ukiærkommen for *enkelte* af Søstrene, selv om den voldte Fleertallet af dem Sorg og Forundring og var vemodig for Forstanderinden, der selv havde ønsket mig som Præst*, og ved mange gode Minder var knyttet til mig. Det vanskelige ved min Fratræden viste sig paa to Punkter udadtil: 1) ligeoverfor *Søstrene*, som kun opfattede Viborgsagen som eneste Grund til min Fratræden (selv om de ældre nok anede en dybere Sammenhæng), og de kunde ei forstaa min Beslutning. Jeg kunde ei give dem Forklaringer uden muligen at nedbryde Respekten for Forstanderinden og vække Misnøje med S. Anna. Jeg har derfor tiet og indskrænket mig til at udtale – mundtlig og skriftlig – at jeg følte, hvordan jeg ikke mere passede i Diakonissehuset under de nu givne Forhold. 2) ligeoverfor *Offentligheden*, som ei kunde forstaa, at jeg blev som *Formand*, men gik som *Præst*, medens man snarere skulde formode det omvendte, da det var Principspørgsmaal, som skilte mig fra Forstanderinden. – Forklaringen er den, at det var det *daglige Samliv* i Muthedens indeklemte Luft, som blev uudholdeligt for »Præsten«, medens »Formanden« jo kun kommer der siældent. Min foreløbige Forbliven som »Formand« blev ønsket, og jeg skal holde mit Løfte (udelukkende derfor bliver jeg som Præst i Køben-

* Da jeg i 1872 blev opfordret til at blive Stiftelsens Præst, kom Henvendelsen ei fra Formanden, men fra Forstanderinden; kun Sagens endelige Ordning skete ved Formanden.

havn), men jeg nægter ikke, at jeg med Længsel imødeser min Afsked fra denne Post, som kun gør mig til bogførende Medlem af Bestyrelsen uden – som fra Begyndelsen – at gøre mig til den, der væsentlig holdt Styret i Haanden. Med Viborgsagen hænger det saaledes sammen. To kiære Søstre, Emilie og Eleonora, havde siden 1ste Septbr 1877 været ansatte i Viborg. De boede sammen paa Amtsygehuset, hvor den ene passede de Syge, medens den anden virkede i »Menighedspleie« hos Fattige i Byen; hvert kvartal byttede Søstrene Gierning. I lang Tid var der meget lidt at bestille paa Sygehuset, idet Overlægen (Dr. Berg) var en gammel Mand, der ikke drog mange Patienter til Hospitalet. Men da han tog sin Afsked og afløstes af Dr. Heiberg²⁰ (1879) fra Thisted, som havde stort Navn i Jylland som Operatør, og som er en energisk, duelig, og for sit Kald begejstret Mand, forandredes snart Forholdet. Patienterne strømmede til, og mod Slutningen af 1879 maatte »Menighedspleien« opgives i Viborg, og begge Søstre fik nok at gøre paa Sygehuset. Paa min Inspektionsrejse i Sommeren 1879 besøgte jeg ogsaa Viborg, talte med Lokalkomiteens Ledere, som stadig gav Søstrene den bedste Ros, talte med Dr. Heiberg, som udtalte sin Glæde over de to Søstre, som havde god Villie, selv om deres Uddannelse endnu var mangelfuld da de havde oplevet saa lidt; og jeg talte med de to Søstre, som erklærede sig tilfredse med Dr. Heiberg, som lærte dem meget, selv om han var streng i sine Fordringer, og som fremfor Alt gav dem et godt Exempel paa Ihærdighed og Omhu. Jeg spurgte – som sædvanlig – om der var noget, de ønskede *ændret i nogen Henseende*, forat jeg da kunde ordne det under min Nærværelse i Byen; men jeg fik et klart »Nej« paa mit Spørgsmål og rejste glad fra Viborg. Faa Maaneder efter var en af de andre Søstre (husker jeg ret S. Sofie) paa Besøg i Viborg, og Forstanderinden sagde til mig efter Søsterens Hjemkomst, at det var galt fat i Viborg, da Dr. Heiberg forlangte Ting af Søstrene, som ej burde forlanges. *Bestemt Anke*, som jeg kunde holde mig til, blev ikke fremført, og jeg tog derfor ingen Notits af Sagen, saa meget mere, som jeg selv nys havde været i Viborg og fundet Alt godt, og den Bedømmelse af Dr. Heiberg, som lejlighedsvis fremkom fra kvindelig Side, stemte saare lidet med min Opfattelse af Manden, som senere ganske er bleven godkiendt af to Mænd, som kiende ham godt: Biskop Swane og Stiftsprovst Sørensen i Viborg, hvis Udtalelser om Heiberg kunne eftersees i min Brevsamling*. Henad Efteraaret rejste Forstanderinden ud paa sin Inspektionsrejse, var ogsaa i Viborg, og meddelte ved Hjemkomsten, at det stod daarligt til derovre. Jeg tøvede fremde-

* Swanes Brev 10. Januar 1880. Sørensens²¹ Brev 7. Januar 1880.

les med at røre ved denne Sag, da jeg var overbeviist om dens ringe Realitet, og frygtede for at nærmere Forhandlinger skulde forøge de brændbare Stoffer, som allerede fandtes i Huset. Julen gik rolig hen; men et Brev fra Biskop *Swane* – 10. Januar 1880 – findes i min Brevsamling, gjorde det nødvendigt for mig at tage Sagen under Behandling. Swanes Brev omfatter følgende Punkter:

1. Biskoppen haaber, at *flere smaa Ankeposter*, som Frk. Conring har paaltalt i et Brev til Stiftprovst Sørensen, let skulde blive ordnede. (Kost og Rengjøring).
2. Biskoppen berører dernæst Frk. C^s Hovedklage, at Dr. Heiberg har paalagt Søstrene Ting, som ere uforenelige med § 7 i *Stiftelsens Bestemmelser for Søstrenes Udsendelse*,²² Biskoppen giver Dr. Heiberg Medhold i hans Opfattelse og udtaler, at hvis ikke »Kaldet« kan hellige Kvinden til at øve Sygepleje – fuldt ud – ogsaa hos Mænd, saa er der igunden sletintet for dem at gjøre hos mandlige Syge.
3. Biskoppen meddeler, at *de to Søstre Eleonora og Emilie ej have klaget*; men til ham havde udtalt, at *der ej var krævet noget af dem, som havde saaret deres Blufærdighed*.
4. Biskoppen anmoder mig indstændig om at forhindre *en mulig paatænkt Tilbagekaldelse af de to Søstre*.
5. Biskoppen antyder, at *Dr. Heiberg ej vil tie stille* overfor et saadant Skridt, og at Diakonissesagen let kan træde i Skygge for »*det røde Kors*«, hvis Offerberedvillighed er større overfor Mænd.

Efter Modtagelsen af dette Brev, forhandlede jeg strax med Forstanderinden; jeg forelæste hende Swanes Brev og bad om Oplysninger angaaende *det, som Dr. Heiberg havde forlangt*, forat jeg kunde danne mig en bestemt Mening. Hertil fik jeg først et aldeles svævende Svar, »at det var af den Beskaffenhed, at ingen Kvinde kunde sige det til en Mand«; men ved nærmere Indtrængen fik jeg tilsidst Antydning af, at Søstrene havde assisteret Dr. Heiberg ved en Steenoperation paa en Mand og ved Efterbehandlingerne deraf. Forat forstaa det efterfølgende maa § 7 giennemlæses, som gaar ud paa, at hvor mandlige Patienter forplejes af Søstrene paa Sygehuse, stilles en mandlig Betjent til deres Raadighed, dels i saadanne Tilfælde, der overgaar Søstrenes fysiske Kræfter, dels i saadanne Tilfælde, som kune saare deres Blufærdighed. – Denne mandlige Betjent havde ikke været ansat i Viborg, og dette er *en vitterlig Fejl fra Dr. Heiberg og Lokalkomiteens Side*. Fejlen kan forklares derved, at der i Dr. Bergs Tid ej havde været Brug for en saadan Sygepasser, og da Dr. Heiberg traadte til, blev det forglemt. – Men selv om denne Sygepasser havde været til Stede, vilde han næppe

været bleven anvendt i det her omhandlede Tilfælde (en Steenoperation); thi efter *min* Opfattelse af § 7 skulde denne *Karl* kun benyttes i saadanne Tilfælde, hvor en Mand ligesaagodt som en Kvinde og en uøvet ligesaagodt som en øvet, kan yde Tjenesten, altsaa særlig i Reconvalescensen og i lettere Tilfælde;* men aldrig faldt det mig ind, at Søstres »Blufærdighed« kunne saares ved under Udøvelsen af deres Kald og under en Operation, som giælder Liv og Død, at blive Vidne til Noget, der selvfølgelig skjules for andre Kvinder. Snarere synes det mig, at Søstres »Kaldspligt« maatte faa et Knæk ved at maatte »bede sig undskyldt« under visse Omstændigheder. Dette kalder jeg »Barmhiertighed med Modification«.* *Forstanderinden* mente derimod, at Søstrene i Viborg havde alvorlig forset sig, dels ved at assistere Dr. Heiberg ved anførte Operation og dels ved at fortie det, saa at det først leilighedsvis var kommet for en Dag, og antydede, at selv om de to Søstre ei vilde blive kaldte tilbage, saa vilde deres Anseelse i Søstersamfundet dog være rokket. Ligeoverfor min Mening om, at hver Søster for sig maatte have fri Raadighed i dette Stykke, efter Samvittighed og christelig Takt, og at der ei burde tales og pilles for meget ved dette Punkt; og ligeoverfor min Henvisning til, at Søstrene paa Fattigaarden ofte hialp gamle, svage Mænd tilrette – fastholdt *Forstanderinden*, at der bør være et absolut Forbud for alle Søstrene; at der i Krig, Epidemier og Nødstilfælde vel kan tænkes Undtagelser, og at baade barmhiertige Søstre og alle Diakonissehuse overholdt dette Princip, medens »det røde Kors« og de engelske Sygepleiersker (f. Ex. Ms Lee) fuldtud pleie ogsaa Mænd.

Da Enighed ei var til at opnaa mellem *Forstanderinden* og mig, og da Sagen var for delikat til at behandle i et Bestyrelsesmøde, enedes vi om at fremlægge Sagen for Biskop *Martensen*, der dels var Medlem af Bestyrelsen, dels som den fint udviklede overlegne Ethiker, maatte kunde give en klar Kiendelse. Jeg foreviste da Biskop *Martensen* Biskop Swanes Brev, og satte ham ganske ind i Sagen. Han gav aldeles Swane Medhold; udtalte, at omtalt § 7 var meget vagt affattet,* idet Ordet »Blufærdighed« ei var et fast begrændset men flydende Begreb, idet det, der saarede den ene Kvindes Blufærdighed, ei saarede den

* Samt ved daglig Behov som det vilde være skammeligt at forordre Søstrenes Assistance til.

* Det er blevet mig sagt af en af Københavns Præster, i hvis Hus det var erfaret, at Diakonisser heller ei maa være tilstede hos Kvinder ved en Barselaffære, men først maa komme ind efter Affærens Slutning. – Dette er ganske vist efter Reglementet for de katolske barmhiertige Søstre (jvf. *Clemens Brenianos Værk*) – men næppe heldigt i vor evangeliske Kirke.

* I sin Tid affattet af *Forstanderinden* og mig i Forening.

andens, han mente, at Diakonisser burde assistere Lægen overalt, hvor Nøden bød, og kunde ei gaa ind paa at sondre mellem det, der kunde gøres i Krig og det, der kunde gøres i Fred, saavist som at Lægehiælp og Sygepleie er en Krigstieneste mod fremrykkende Død; han maatte derfor udtale, at »det røde Kors« og de engelske Sygepleiersker havde den ethisk højeste Opfattelse; men da enhver Forening jo kan stille sine Betingelser, er jo heller intet til Hinder for, at Diakonisserne kunde have den omtalte Sygepasser til deres Tjeneste i alle saadanne Tilfælde, hvor det, Søstrene kunde faa at se, kunde indeholde et *fristende Moment* (altsaa i Reconvalescensen, Efterbehandlingen), medens *det modbydelige, afskrækkende Moment* dog vel maa være overveiende ved selve de blodige Operationer, som Søstrene kunde overvære. – Disse Anskuelser udtalte i mange Samtaler med mig, gientog Biskoppen paa et senere Standpunkt af Sagen i vore Bestyrelsesmøder.

Da Forstanderinden hellere kunde gaa ind paa Biskop *Martensens* Opfattelse, enedes vi (Forstanderinden og jeg) om, at Frk. Conring skulde forelægge Sagen for *Dronningen*, der som Kvinde kunde dømme om Sagen og nu ei længere burde holdes udenfor. Som jeg havde henvendt mig til Biskoppen og hørt en saadan Mands Opfattelse, burde Forstanderinden nu høre den høje Protektlices Mening. Dronningen kom da en Dag paa Anmodning ud paa Stiftelsen,* gav Frk. Conring Ret i Et og Alt, og udtalte til de forsamlede ældre Diakonisser som sin Villie, at § 7 skulde opretholdes i det af Forstanderinden antydede fulde Omfang. *Alle Søstrene* stillede sig afgjort paa Forstanderindens Side, idet mindste saavidt mig bekendt.

Derimod har jeg en stærk Formodning om, at ikke alle Søstrene have vidst: hvorom det egentlig dreiede sig; de synes at have ment, at Biskoppen og jeg *aldeles vilde udslutte* § 7, og – som det hed – »udlevere Søstrene til Lægerne«; – det hidtil Fremsatte vil vise det urigtige i denne Opfattelse; vi ønskede ei Paragrafens *Udslettelse*, men bestred kun Rigtigheden af *den strenge Opfattelse*, idet vi ønskede et Spillerum for hver enkelt Søsters evangeliske Frihed i dette Forhold.* At jeg ei har villet »udslutte Paragrafen« fremgaar ogsaa deraf, at jeg som Formand senere har tilskrevet Stiftamtmand Tillisch i Viborg Anmodning om, naar Hospitalets Ombygning var endt, da at foranledige den omtalte Sygepasser ansat.

Det er min Overbevisning, at *S. Sofies* Fanatisme har virket uheldig i

* Jeg var ei til stede.

* Vi fremhævede stadig vor Sympati for »det røde Kors« Opfattelse som den højere sædelige, selv om vi indrømmede Berettigelsen af § 7.

denne Sag; til Biskop Swane skrev hun »et glødende Brev, som Sw. ei har kundet overtale sig til at besvare«, (*Swanes Brev af 27. Januar 1880 i min Brevsamling*), og til mig skrev hun fra Næstved, hvor hun dengang pleiede en syg Diakonisse, et meget iltert og uoverlagt Brev (dat. 13. Januar 1880, findes i min Brevsamling), som jeg fuldstændig ignorerede.

Som et sidste Forsøg paa at bringe Sagen til lykkelig Afslutning, var det min *Agt selv at rejse til Viborg*. Swanes Brev af 14. Januar 1880 (i min private Brevsamling) omtaler dette som gunstigste Løsning; men flere Omstændigheder afholdt mig dog derfra, dels Vinterkulden, dels Upasselighed, dels livsfarlig Sygdom i min Broders Hus; dog alt dette kunde være besejret, hvis jeg havde haft Tro til Rejsens Udbytte; forat udrette Noget derovre maatte jeg kunde overbringe »et *Compromis*«; lige med et Slag at vilde fremtvinge Sygepasserens Ansættelse, vilde være ugiørligt, da Spændingen var stor paa begge Sider; men Forstanderinden, som jeg spurgte: om hvilken »lille Finger« vi da kunde række dem derovre, afviste bestemt enhver Imødekommen; og jeg blev hjemme. Om denne Sag og om Heibergs Villighed til Indrømmelser, idet han vilde skaane Søstrene saavidt mulig og med Strengthed fjærne uhøviske Patienter, henviser jeg til Biskop Swanes Brev af 27. Januar 1880 i min private Brevsamling.

Efter Samraad med Forstanderinden afreiste nu S. Sofie til Viborg og gennem Frk. Conring anbefalede jeg hende stort Maadehold i sin Optræden. Imod Forventning lykkedes det hende at bringe det omtalte *Compromis* istand, idet Heiberg var villig til Indrømmelser, og S. Sofie meddelte paa Stiftelsens Vegne, at man var villig til at lade alt gaa sin Gang *som hidtil*; kun at man fordrøede, at naar Sygehuset efter endt Omdannelse i Foraaret atter toges i Brug skulde en mandlig Betjening tilveiebringes.

Jeg henviser angaaende disse Forhandlinger mellem S. Sofie og Heiberg og Swane til sidstnævnte Brev af 2. *Februar 1880* (i min private Brevsamling). Med Rette maatte Biskop Swane udtale sin Forbavselse over, at det *Compromis*, som jeg ei kunde tilveiebringe, blev ordnet i en Haandevending af S. Sofie, der kort Tid iforvejen havde udtalt, at hun aldeles ikke vilde *forhandle* med Dr. Heiberg. Ogsaa her følte jeg: min Indflydelse var brudt og *man vilde vise mig det for alvor*. – *Siden har alt været roligt i Viborg*.

Allerede ved Sagens Begyndelse udtalte jeg som en Mulighed til Forstanderinden, at denne Differens kunde give Anledning til min Fratræden, ikke fordi jeg var saa paastaaelig at vilde have Ret, men fordi jeg følte, at denne Meningsforskiel kun er en Boble paa Overfla-

den, som viste mig, at der var Uro paa Bunden, og at vort *Grundsyn* paa hele Diakonissesagen mere og mere blev forskelligt. Muligheden af min Fratræden blev tydelig sagt til ældre Søstre og til Dronningen; jeg ærer dem, fordi de desuagtet fastholdt deres Overbevisning, men jeg nærer dog nogen Tvivl om, at Sagens rette Sammenhæng har staaet dem fuldkommen klar. Baade Biskop Martensen og Biskop Swane sagde mig om deres Anskuelse, at selv om denne Sag nu var endt, var der dog bleven en Brod tilstede i Søstrenes Hiærter, som vanskelig kunde udtages (Swanes Brev af 2. Febr. 1880 i min private Brevsamling) og i Brevet af 17. Febr. 1880 (sammesteds) udtaler Biskop Swane »jeg anser Deres Fratræden for paabudt af Nødvendigheden, thi hvor der er en saa giennemgribende Uoverensstemmelse mellem de ledende Kræfter, mangler Sandhed i Forholdet og Velsignelsen er borte«; og han tilføjer med Rette: »Stillingen som Formand for Diakonissestiftelsen betragter jeg som noget Forbigaaende, idet mindste saalænge den nuværende kvindelige Indflydelse er den raadende, men jeg sætter megen Pris paa, at De indtil videre bevarer denne Stilling, forat Forargelsen overfor den kolde Verden dog nogenlunde kan undgaaes«. Til Slutning skriver Biskoppen med slaaende Sandhed: »jeg kan vistnok med Føje replicere mod S. Sofies Anke mod os Mænd: at vi bøje os for Tidsaanden i Henseende til Lægernes Fordringer til Søstrene, at Bestræbelsen forat lægge Diakonissestiftelsens Ledelse ind under Kvinderne er en Virkning af Tidens Aand, hvad enten man vil se denne Stræben, som en Emancipationslyst eller som en Aabenbarelse af den katholske Dragelse, som gaar gennem Tiden«. – Efter alvorlig Overvejelse og med inderlig Smerte søgte jeg saa min Afsked fra min kiære Præstestilling. Jeg meddelte først Dronningen, dernæst Bestyrelsen min Beslutning. Hvad der fulgte efter Slag i Slag, nemlig: Dr. Holsteins Afskedsbegæring, Opfordringerne til Dahlhoff²³ og Paulli,²⁴ Forslaget til Statutforandringen, Dronningens Vægning ved at gaa ind herpaa, inden vort Forslag endnu var indsendt, Forslagets Indsendelse endda, Dronningens lange Tavshed,* hvorunder der skjuler sig tanken om, at entledige Bestyrelsen, Dronningens endelige Sanction. – Alt dette kan tilstrækkelig læses i Forhandlingsprotokollen og i Arkivet.

Saameget er vist, at jeg under alle disse Møder og Forhandlinger har følt det ønskelige i, at jeg snarest mulig forlader Formandsposten, og dette Ønske deles vist i fuldeste Maal fra den kvindelige Ledelses Side; thi »Statutforandringen« vil aldrig blive tilgivet.

Idet jeg ser tilbage over Viborgsagen, sker det med Beklagelse over,

* Efter der hvad der aldeles paalideligt er meddelt mig.

at denne liden Tue væltede det hele Læs; jeg skylder Biskopperne Martensen* og Swane Tak for deres Raad og Støtte; skarpe Kanter kunne vel ogsaa fra min Side være fremkomne under Sagens Behandling; men i Totaliteten fastholder jeg Berettigelsen af mit Standpunkt: jeg vil ikke *tvinge* Søstrene til at »gøre noget uanstændigt«, men jeg vil hellere *tvinge* søstrene til at undlade at staa Lægerne bi i visse Tilfælde; jeg vil hævde Søstrenes evangeliske Frihed i dette Stykke; § 7 medgives Søstrene som et Værn, men Fortolkningen i *det Enkelte* overlades hver Søster; det bliver Moderhusets Sag at kontrollere Hospitalerne og *ordne* opkommende Vanskeligheder, men ei – som nærværende Tilfælde – at *skabe Vanskeligheder*, naar *ingen Anke* foreligger fra Søstrenes Side.

Naar jeg til Slutning spørger mig selv, om der ikke med Grund har kunnet rettes *alvorlige Anker mod mig og min Virksomhed ved Diakonissestiftelsen*, – da er jeg ikke saa hovmodig at tro, at Alt har været fortræffeligt og uden Brøst. Jeg beder min Gud om Tilgivelse, for hvad jeg maa have forsømt, eller hvad jeg har handlet urigtigt i; sine svage Sider kiender man mindst selv. Men jeg ønsker endnu kortelig at belyse *enkelte Anker*, som lejlighedsvis er kommet mig for Øre.

1. Naar det siges, at min Virksomhed ved »indre Mission«, »Magdalene-«, * og »Lindvangshjem« har distraheret mig og svækket min Virksomhed ved Dkstft, da skylder man mig Beviset for, at jeg paa *noget Punkt* har forsømt min Gierning. Stiftelsen har altid for mig været det første og det sidste. Men jeg har følt en indre Drift til den øvrige her omtalte Gierning, og efter Frimodts Død paalaa der mig endyderligere en Nødvendighed i saa Henseende. En Diakonissepræst kan let blive en aandelig forpjusket, afbleget Stakkel, hvis han udelukkende lever blandt alle de Kvinder; han trænger til et Supplement forat

* Adskillige Breve fra Biskop Martensen ang. denne Sag findes ogsaa mellem mine Breve, men de vigtigste Forhandlinger førtes mundtlig.

* Jeg har Grund til at formode, at det ikke er blevet optaget gunstigt, at jeg ikke knyttede »Magdalenehjemmet« til Diakonissestiftelsen, men til »indre Mission«, og at »Magdalenehjemmet« ei blev overgivet til Diakonissers Betjening. I et Brev af 12. Novbr 1876 bebrejder Dronningen mig dette og udtaler »dette hører paa det bestemteste ind under Diakonissehuset«. Men for det Første vilde Dstft ikke i lange Tider kunde have tænkt paa at oprette et Magdalenehjem, hvis Oprettelse var paatrængende nødvendig; derfor tog Missionen Sagen I sin Haand, og for det Andet kan en Anstalt som et Magdalenehjem ej være tjent med at betjenes af et Par Diakonisser, som kunde tilbageholdes naarsomhelst (eller ombyttes med andre) af Forstanderinden for Dstft. Magdalenehjemmets Opgave fordrer »blivende« Personligheder, som kunde faa Erfaring. Den megen Tale om »Blufærdigheden« kunde ogsaa let volde Diakonisser Vanskeligheder paa et Magdalenehjem, naar de ledende Kræfter gjøre sørgelige Indblik i alt Prostitutionsvæsenet vedrørende.

bevare Ligevægten. I Kaiserswerth og Bethanien og alle de store Anstalter, hvor Arbeidet og Stationerne ere vidt forgrenede, kan det endda gaa an; men ei i en lille Anstalt som vor; her kan en Præst altfor let »forsvinde i Skørterne«. Jeg troer desuden, at Dks. Stiftelsen har haft stor Gavn af min Virksomhed for indre Mission, idet Diakonissesagen derved er bleven indlemmet som et Led i en større Organisme. Gid den dog aldrig maa trække sig tilbage igen i en halv fornem, halv separatistisk Krog!

2. Jeg har allerede berørt den Anke, at man ei ret følte, at Kirken var »Søstrenes Kirke«; havde dette været Ønsket fra Begyndelsen, da burde man have indskrænket sig til at bygge *et lille Kapel* kun beregnet paa Søstrene og ganske faa Venner (som i Strassburg og fl. andre Steder). Jeg har aldrig været utilbøjelig hertil; men det var Dronningens udtrykkelige Ønske, at Kirken skulde være stor, Bestyrelsen sluttede sig gierne hertil, og Forstanderinden var – dengang Kirken opførtes – meget bedrøvet over, at den ej kunde blive et Stykke større endnu, hvad Arkitekten først tilsigtede, men Pengene forbød.

3. Naar det er sagt, at min *Prædiken* ei egnede sig for Søstrene, da skal jeg vel vogte mig for at paastaa det Modsatte, men jeg vil blot minde om, at det var Forstanderinden og enkelte Søstre (f.Ex. S. Anna) der ønskede mig til Præst just efter at have hørt mig prædike; jeg har altid hørt Udtalelser af Glæde i Søsterkredsen over Gudstjenesten, først i Brydningstiden kom andre Udtalelser mig for Øre.

4. Det er udtalt, at jeg ei egnede mig til *Sjælesørger for Søstrene*, som var »bange« for at tale til mig om deres Anliggender. Jeg indrømmer, at Forhandling med den enkelte ei er min stærke Side. Dog minder jeg om, at jeg har bedet Søstrene komme til mig, naar de ønskede; jeg tror ogsaa at have modtaget dem kiærligt og raadet dem trofast, naar de kom. Men at »smaasnakke« religiøst og ligesom »aandelig beføle den Enkelte« er mig ligefrem modbydeligt. Enkelte af Søstrene have gientagne Gange henvendt sig til mig med Beklagelser over S. Anna og Forstanderindens Behandling af dem. Jeg har søgt at dæmpe og berolige, men samtidig at rette de paaankede Fejl. S. Annas Bebreidelse (i det omtalte Brev), »at jeg har lyttet til smaalige, selvsyge Klager og derved næret Utilfredshedens Frø« maa jeg afvise; det var min Pligt at stille mig ligeligt til alle Søstre og høre Alles Røst.

5. Endelig har man klaget over, at *Dr. Holstein og jeg* havde baaret os uhæderligt ad ved at tage vor Afsked samtidig og som Demonstration. Det er uretfærdigt. Sagens Sammenhæng er følgende:

Dr. Holstein, som med Rette var æret og afholdt i Huset paa Grund af sin Dygtighed og Trofasthed giennem 17 Aar, og som særlig var

paaskønnet af Forstanderinden og S. Anna, blev, efter at have forlangt S. Annas Gierning Begrændset, Gienstand for samme afmaalte, kølige Behandling som jeg.

Da Viborgsagen stod paa, sprugte jeg Frk. Conring, om hun ei havde hørt Holsteins Mening, hvad der var saa meget naturligere, som Etatsraad Gøricke, det lægekyndige Medlem i Bestyrelsen, var syg. Jeg fik til Svar, at Dr. Holsteins Optræden var saa forandret, at man ikke mere spurgte ham til Raads. Saa talte jeg med Dr. Holstein om Sagen, da det forekom mig altfor galt, at Husets Læge ei kendte noget til den omtalte Strid. Han gav Swane og Heiberg Ret i enhver Henseende, og udtalte som sin Overbevisning, at i samme Grad, som Søstrene var offerberedvillige, vilde de blive agtede og skaanede; men omgiærdede de sig med Forsigtighedsregler, der altid aandede Mistillid mod Lægerne, saa vilde de blive skudte tilside af »det røde Kors« eller overlegent behandlede. Dr. Holstein blev bedrøvet over den Krænkelser, som Forstanderindens Tavshed om denne Sag havde tilføjet ham, og vi vexlede nogle Ord sammen om den Misstemning, som herskede mod os begge i de ledende Kredse.

En anden Omstændighed krænkede ogsaa Holstein. *Kandidaten* skulde skifte, og Dr. H. foreslog en *ny Kandidats Ansættelse* paa visse nærmere angivne Betingelser. Forstanderinden stillede Modforslag om *Kandidatpostens Nedlæggelse*, hvad der dog ei skete.

Jeg holdt nu Holstein á jour med Viborg Sagernes Udvikling, og meddelte ham, at jeg vist maatte vige min Plads. I Skrivelse af 27. Januar 1880 (i min private Brevsamling) udtalte Dr. Holstein, at det ofte har svævet ham paa Læberne, men at han af Hensyn til de Vanskeligheder, hvoraf jeg var omringet, ei endnu havde sagt mig det, at han allerede i lang Tid havde følt, at hans Tid paa Dstft. var omme.

Jeg meddelte Dr. Holstein Underretning om min Afskedsbegæringss Indsendelse samme Dag som det var skeet. Jeg traf ham ei personlig hjemme, men fortalte det til hans Hustru, som strax udtalte, at saa blev Holstein hellerei. Dagen efter talte jeg med Dr. H., som udtalte sit længe nærrede Ønske om at fratræde, og som ei vilde gaa ind paa det Forslag, jeg gjorde ham om at indtræde i Direktionen,* selv om han fratraadte som Læge. Hans Detailkundskab kunde have gavnet meget, og Sagen om *Statutforandringen* var ei kommen paa Bane endnu. Det første Forslag i saa Henseende stammer fra Holstein og findes i det Brev, som han sendte mig d. 13. Februar 1880 (i min private Brevsamling). Jeg mindes ikke hvad Dag Holstein indgaar sin Begæring om

* Som Gørickes suppleant og event. afløser.

Afsked (– det kan ses i Arkivet –) men jeg veed, at endnu samme Aften søgte jeg ham forat bede ham om muligt at opsætte Momentet en lille Tid. Men samme Aften stod det som Nyhed at læse i »Nationaltidende«, at Dr. Holstein og jeg havde søgt vor Afsked, – og nu gik Sagernes deres ustandselige Gang. »Nationaltidendes« næsvise Indblanding i hele denne Sags Udvikling har skadet meget; jeg har gentagne Gange personlig henvendt mig til Redacturen derom, ligesom jeg bad alle Redactioner om at lade Stiftelsen giennemgaa sin Krise i Ro. Kun »Dagens Nyheder« vilde intet love og bragte snart en tildels »ledende«, tildels »vildledende« Artikel om Sagen. – Jeg veed, at Dr. Holstein er fratraadt med stor Bedrøvelse, men – (ligesom jeg) – forpint af Forholdene i Huset: Han har den Tilfredsstillelse, at den af ham anbefalede Ordning snart efter blev godkiendt i største Omfang, selv om den af ham anbefalede Person (Reservelæge Nielsen) ei kunde antages til hans Efterfølger.

Jeg har nu – som jeg haaber Sandheden tro i Kiærlighed – gjort rede for alle de Forhold, som førte til og ledsagede min Fratræden. Jeg har med Vemod set en anden Mand staa som Husets Præst paa min kiære Prædikestol, men jeg ønsker ham af Hierte Naade til at blive Søsterkredsen til Velsignelse og Gavn! Jeg føler, at der maatte noget særligt til, forat drive mig bort fra Diakonissestiftelsen, og haaber derfor, at Herrens Haand maa have været bag alle disse Forviklinger. Jeg skilles fra alle derude *uden en eneste bitter Tanke*, ønsker at staa i et udvortes godt Forhold til Huset, hvis Gierning daglig omfattes i mine Bønner; men jeg ønsker* derfor ogsaa at løses fra ethvert *Embedsforhold* til Huset, hvorefter nye Forviklinger kunne opstaa. Herren opdrage mig til min nye Gerning gennem denne Skuffelse jeg har lidt; og Han bevare alle kære Søstre og lade deres Gerning bære megen Frugt!

Aalsgaarde, Hellebæk 1. August 1880.

H. Stein.

* Mit Ønske blev opfyldt hurtigere end jeg havde ventet og uden Foranledning fra min Side. Pastor Dalhoff x) havde – (vistnok i god Mening, men mod al Forretningsgang) – paa egen Haand uden jeg eller nogen i Bestyrelsen anede det knyttet Forhandlinger med Grev Moltke (Nørager) om at overtage Formandsposten, og Dronningen havde tilsagt Sanction. Saa bad Dalhoff mig om at begære Afsked. Dette nægtede jeg bestemt, da jeg var anmodet om og havde lovet at forblive som Formand, indtil Dronningen gav mig Afsked. Den 30de Novbr modtog jeg Entledigelse; Dronningens Brev er i min Samling. x) Mit Brev i Anledning af Dalhoffs Forespørgsel og D's Svar derpaa findes i min Samling.

1. Dronning Louise (1817-1898), Kong Christian IX's gemalinde, på hvis initiativ Den danske Diakonissestiftelse blev oprettet.
2. Søster Louise Conring (1824-1891), var den første forstanderinde for Diakonissestiftelsen i årene 1863-91. Prinsesse Louise opfordrede frk. Conring til diakonissegerningen. Blev indviet til diakonisse på Kaiserswerth diakonissehus i Tyskland 1863.
3. Harald Stein var formand for Københavns Indre Mission 1875-1886. Også for denne virksomhed havde Stein udformet et programskrift: »Hvad vil den indre Mission?«, med undertitlen »Tro, virksom i Kjærlighed«. Heri fremføres arbejdsmetoder, som Stein havde set udført i praksis i Tyskland og Holland. Skriftets væsentligste indsigt er nødvendigheden af en diakonal indsats i hovedstaden: »kærlighedens gerninger« må gå hånd i hånd med Ordets forkyndelse.
4. Søster Anna Buch (1833-1919) indtrådte som prøvesøster 1863. Hendes gerning på Diakonissestiftelsen blev omfattende, idet hun kom til at lede hele det praktiske arbejde på hospitalet, ligesom hun skulle stå for regnskabsførelsen, passe operationsstuen og have overtilsyn med sygeplejen på hospitalet. Derfor blev søster Anna Buch Frk. Conrings mest betroede medarbejder.
5. S. Sophie Zarthmann (1841-1925) meldte sig til diakonissearbejdet 1872 i Strasbourg, hvor hun modtog uddannelse og blev indviet 1877. Diakonissehuset i Strasbourg valgte hun især, fordi dette hus' ledelse lagde megen vægt på den enkeltes vækst og udfoldelse. Her kunne man hjælpes til at blive »en hengivende, selvfor-nægtende tjenerinde«. Vendte tilbage til Den danske Diakonissestiftelse 1878 og blev 1891 frk. Conrings efterfølger.
6. H. L. Martensen, Sjællands Biskop 1854-84.
7. H. J. Swane, biskop over Viborg Stift 1878-1901.
8. I »En Fremstilling af de Forhold, der bevirkede min Afsked fra Diakonissestiftelsen«.
9. Ligesom dette også skildres i »To Høj Kirkemænd. Brevveksling mellem bisperne H. Stein og J. Swane«, 1958, ved P. G. Lindhardt og J. Swane. Disse breve findes i Diakonissestiftelsens arkiv.
10. Conf. L. J. Koch: »Tro og Tjeneste. Den danske Diakonissestiftelse 1863-1891«, 1938, p. 95, p. 105, p. 139, p. 157, p. 160 ff., p. 172 ff., p. 182 f., p. 189 ff., p. 203, p. 217.
11. Conf. Svend Hauge: »I Troskab mod Kaldet. Den danske Diakonissestiftelse 1863-1963«, 1963, p. 106-114, p. 131.
12. Rudolph Frimodt (1828-79), præst ved Johanneskirken på Nørrebro. Formand for Københavns Indre Mission 1865-1875 (Steins forgænger).
13. J. H. Paulli (1809-65). Stiftsprovst i København 1857-65.
14. C. H. Stoltenberg (1796-1877) skænkede betydelige summer penge til rejsning af det store diakonissehus, Peter Bangsvej 1 på Frederiksberg.
15. I. A. Holstein, overlæge på Diakonissestiftelsen 1863-80.
16. På diakonisseanstalten dér.
17. Diakonissestiftelsens kirke, som er bygget som en direkte fløj til hospitalet. Den blev helt finansieret af C. H. Stoltenberg.
18. Rejsningen af det nye diakonissehus stod på 1873-1876 under ledelse af Stein.
19. Søster Ida Henckel (1835-1902).
20. B. W. Heiberg (1840-1920). Overlæge på Viborg Sygehus fra 1879.
21. L. S. Sørensen (1826-1889), stiftsprovst i Viborg 1878-1885.

22. I betingelserne for søstrenes udsendelse § 7 hed det: »Hvor Mænd skulde forplejes på sygehuse, stilles en dertil skikket Mand til Søstrenes Rådighed, dels i Tilfælde, som overgaa deres legemlige Kræfter, og dels i Tilfælde, som kunde saare deres Blufærdighed«.
23. N. Chr. Dalhoff (1843-1927), præst ved Diakonissestiftelsen 1880-1913 (Steins efterfølger).
24. Richard Paulli, overlæge på Diakonissestiftelsen 1880-1908 (Dr. Holsteins efterfølger).